

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Psychologica XI (2018)

ISSN 2084-5596

DOI 10.24917/20845596.11.5

Urszula Oszwa

Małgorzata Czelej

Institut Pedagogiki, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Spostrzeganie stylów pełnienia ról babci i dziadka przez wnuczęta

Streszczenie

Celem badań własnych jest analiza obrazu ról społecznych babci i dziadka w percepcji dzieci w młodszym wieku szkolnym. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie badawcze: o występowanie różnic w postrzeganiu przez badane dziewczynki i chłopców roli babci i dziadka (styl zaangażowany, towarzyski, zdystansowany). Zastosowano kwestionariusz ankiety w autorskim opracowaniu. W badaniach uczestniczyło trzydzieścioro dzieci w wieku jedenastu lat, w tym piętnaście dziewczynek i tyle samo chłopców. Wyniki ukazały kilka istotnych statystycznie różnic w postrzeganiu przez wnuków stylów pełnienia ról babci i dziadka. Badani chłopcy inaczej postrzegali więź zaangażowaną i towarzyską z babcią, a inaczej z dziadkiem. U wnucząt obu płci ujawniła się ta sama kolejność rozpoznawanych typów relacji: od zaangażowanego, przez towarzyski, do zdystansowanego. Ponadto obraz babci, jak i dziadka w oczach wnuczek i wnuków był pozytywny.

Słowa kluczowe: transmisja międzypokoleniowa, relacje społeczne, dziadek, babcia, wnuczęta

Types of relationships with grandmother and grandfather in the perception of their grandchildren

Abstract

The purpose of the research was to analyze the image of social roles of grandmother and grandfather in the perception of children at a younger school age. Research question sought: for differences in the perception of the role of grandmother and grandfather girls and boys (involved/engaged, social/friendly, reserved/distanced). Based on literature, an original questionnaire was designed and used for research purposes. Thirty children at eleven years participated in the study, including fifteen girls and the same number of boys. The results showed several statistically significant differences in the grandchildren's perception of grandmother and grandfather roles. The assessed boys differently perceived the engaged and social bond with their grandmother with the comparison to their grandfather. In the grandchildren of both gender, the same order of

recognizable types of relationships emerged, from involved/engaged, through social/friendly, to reserved/distanced. Both the image of grandmother and grandfather in perceptions of granddaughters and grandchildren were positive.

Keywords: generational transmission, social relations, grandfather, grandmother, grandchildren

Wprowadzenie

Pod koniec życia, podobnie jak na jego początku, relacje z ludźmi stają się bardzo ważne dla prawidłowego funkcjonowania psychospołecznego człowieka (Adamski, 2002; Brzezińska 2008; Wawrzyniak, 2011). Dziadkowie i wnukowie są sobie potrzebni nawzajem (Brzezińska, 2001; Cęcelek, 2005). Dzięki poprawiającym się standardom życia obserwujemy wydłużanie się życia ludzkiego, co z kolei ma ten pozytywny wymiar, że większa część najmłodszego pokolenia ma szansę doświadczania obecności i wpływu dziadków na swój rozwój i dorastanie (Dyczewski, 2003; Wawrzyniak, 2011). Obserwując relacje rodzinne, można dostrzec, jak różne formy przybierają związki międzypokoleniowe (Izdebska, 2000). Dla jednych rodziców dziadkowie są niemal niezbędni, często przyprowadzają dzieci do przedszkola i szkoły, są aktywnie obecni w codziennym życiu rodziny. Zdarzają się relacje, w których dziadkowie rozpieszczają wnuki, spotykając się z nimi sporadycznie, nie mają z nimi stałego kontaktu, jaki daje np. wspólne zamieszkiwanie. Jeszcze inne okoliczności lub wybór sprawiają, że dziadkowie rzadko widują się z wnukami. Jedne z pierwszych badań, poświęconych analizie relacji wnucząt z dziadkami prowadzili Andrew Cherlin i Frank Furstenberg (za: Bee, 2004). Poddawali oni ocenie związki międzypokoleniowe widziane oczami dziadków. Na podstawie analizy wyników wyróżnili trzy typy pełnienia ról babci i dziadka w relacji z wnuczętami: a) zaangażowany, b) towarzyski i c) zdystansowany (por. Brzezińska, 2008).

W dzisiejszych czasach, kiedy stosunek młodego pokolenia do starszych ludzi jest zróżnicowany, ważne są bliskie i pozytywne relacje dziadków z wnukami. Mają one wartość dla obu stron związku, tzn. zarówno dla dziadków, jak i dla wnucząt. Jednym z bardziej stresogennych wydarzeń w życiu osoby starszej jest przejście na emeryturę oraz stopniowe wycofywanie się z czynnego życia zawodowego i społecznego (Korzeniowska, Szuścik, 2006; Kosior, 2007; Strelau 2003). Ważne staje się wówczas przeniesienie energii i aktywności z zakończonej pracy zawodowej na inne obszary. W Polsce często są to relacje rodzinne (por. Kotlarska-Michalska, 2000; Krupa, 2012). Harmonijne współżycie dziadków i wnuków może być dobrodziejstwem dla jednych i drugich. Młodszy wiek szkolny, nazywany także czasem późnego dzieciństwa, to okres od 7 do 10 roku życia. Jest on dla dziecka okresem

prześciowym między dzieciństwem a adolescencją. Pierwszym obszarem nabywania przez dziecko wiedzy o emocjach jest rodzina, to w niej tworzy się więc emocjonalna i typy przywiązania. Tu także odbywa się proces wprowadzania dziecka w życie społeczne. Ten okres to również umiejscowienie dziecka w kontekście szkoły. Z tych powodów badaniami własnymi nad relacjami międzypokoleniowymi objęto grupę dzieci z klasy trzeciej szkoły podstawowej.

Miejszem pierwszych interakcji, które mają wpływ na rozwój człowieka jest rodzina. Większość ludzi żyje w kręgu rodziny w okresie dzieciństwa i dorosłości. Na początku jest to rodzina generacyjna (rodzina pochodzenia), a następnie rodzina prokreacji. Przez cały cykl życia osoba jest osadzona w sieci relacji pokrewieństwa. Te różnorodne relacje w ramach szeroko pojętej rodziny tworzą tzw. rodzinę rozszerzoną (Kryczka, 1997; Kwak, 2005; Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa, 2002;). Sieć ta tworzy układ wielopokoleniowy, którego najważniejszymi członkami są, obok rodziców, dziadkowie (rodzice i teściowie małżonków).

Obecnie w indywidualistycznej kulturze krajów Europy Zachodniej najczęściej spotykany jest model rodziny nuklearnej. W niektórych obszarach jednego kraju można spotkać rodziny duże, zmodyfikowane. W kulturach kolektywistycznych dominującym typem rodziny ze względu na zakres bliskich więzi jest rodzina duża (patrz: tab.1).

Tabela 1. Typy rodzin ze względu na więzi rodzinne

Rodzina mała (nuklearna)	Rodzina duża (familia)	Rodzina duża zmodyfikowana
złożona z pary małżeńskiej i niepełnoletnich dzieci, kontakty ograniczają się do najbliższych członków rodziny	złożona z przynajmniej trzech pokoleń, połączona wspólnota majątkową i mieszkaniową	wielopokoleniowa, nie mieszkająca razem, rozproszona

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: Brągiel, Badora (2005)

Relacje wnucząt z dziadkami w kontekście społecznych przemian rodziny

Wśród wielu czynników oddziałujących na rodzinę znajdują się zmiany ustrojowe i te obszary życia społeczno-gospodarczego, w których dokonały się największe przeobrażenia: rozwój gospodarki i sytuacja na rynku pracy. Powodują one zmiany struktury społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych, wpływając bezpośrednio na sytuację rodziny. Pod ich wpływem stopniowym przeobrażeniom ulegają: struktura, funkcje rodziny, stosunki wewnątrzrodzinne, role członków rodziny. Przemiany w strukturze i modelach rodziny idą w parze z globalnymi przemianami społecznymi (Miłkowska, 2014; Szlendak, 2011; Trempała, Zając-Lamparska, 2007). W rodzinie

zachodzą równoległe przeobrażenia społeczne i kulturowe, powiązane ze zmianami w globalnym świecie. Z punktu widzenia socjologów współczesna rodzina jest dotknięta potrójną rewolucją (Rostowska, 2009; Szlendak, 2011): a) globalną rewolucją stylu życia; b) ekonomiczną rewolucją poindustrialną; c) rewolucją modelu rodziny. Zdaniem socjologów ewolucja rodziny zmierza w kierunku rodziny małej (3–4-osobowej), niezależnej ekonomicznie i terytorialnie od dalszych kręgów rodzinnych (Majchrzyk-Mikuła, Saran, 2006). Zintegrowana jest ona głównie dwupokoleniowo.

Dzisiejsza tendencja to zawężanie rodziny tylko do kręgów najbliższej rodziny: jej trzonu, czyli dziadków, rodziców oraz dzieci. Rzadsze są stałe kontakty z dalszymi krewnymi oraz ich dziećmi. Ograniczają się one do sporadycznych spotkań przy okazji większych uroczystości rodzinnych (śluby, święta). Wśród zmian systemowych wymienia się spadek funkcji socjalizacyjnej rodziny, upadek autorytetów (szczególnie ojca, por. Kornas-Biela, 2001), osłabienie więzi rodzinnych i międzypokoleniowych. Dziecko może być postrzegane coraz częściej jako wyznacznik statusu rodziców albo przeszkoda w ich samorealizacji. Z drugiej strony, we współczesnej kulturze indywidualistycznej obserwuje się tzw. dzieciocentryzm, przejawiający się koncentracją uwagi rodziców na dziecku jako najważniejszej inwestycji rodzinnej. Zmniejsza się zainteresowanie potrzebami emocjonalnymi dziecka na korzyść troski o jego potrzeby materialne. Zwrot w kierunku rozwoju autonomii pojedynczych członków rodziny może skutkować trudnościami w tworzeniu wspólnotowości (Janicka, Liberska, 2014; Majchrzyk-Mikuła, Saran, 2006).

Coraz bardziej powszechne jest rozluźnianie więzi między członkami rodziny na kolejnych etapach ich życia (Szacka, 2003; Wawrzyniak, 2011). Konsekwencją może być ograniczenie tradycyjnego oparcia społecznego, które zapewniały rodziny wielopokoleniowe. Dokonywało się w nich zaspokajanie potrzeb emocjonalno-społecznych oraz materialnych. Mobilność społeczna powoduje przestrzenne oddalenie się od siebie członków rodzin, co nie sprzyja podtrzymywaniu bliskich więzi (Rudnik, 2016; Szlendak, 2011). Dotyczy to szczególnie relacji dziadków z wnuczętami. W procesie przemian życia rodzinnego występuje coraz większe ryzyko utraty znaczenia i wpływu wcześniejszych pokoleń na postawy młodszych członków rodziny ze względu na osłabienie procesu transmisji międzypokoleniowej, która oznacza ciągłość pokoleniową w zakresie przekonań i wzorów zachowań. Zakres transmisji obejmuje cechy temperamentu, osobowości, system wartości, koncepcje ról społecznych oraz obraz kolejnych pokoleń (Majchrzak-Mikuła, Saran, 2006)

Podstawowym nośnikiem transmisji w rodzinie są bliskie więzi między jej członkami. Przejawy transmisji obejmują aspekty jednostkowe (cechy

osobowości, światopogląd, sposoby zachowania), ale także pozajednostkowe (obrzędy, tradycje, system wartości, normy społeczne). Najważniejszymi sposobami transmisji pokoleniowej są mechanizmy naśladownictwa, modelowania i identyfikacji (Rudnik, 2016; Szacka, 2003). Rolą transmisji międzypokoleniowej jest zapewnienie ciągłości rodziny i jej stabilizacja. Zachodzi ona między kilkoma pokoleniami, jednak ujawnione w badaniach najsilniejsze podobieństwo konstrukcji tożsamości występuje między rodzicami a dziećmi (Szlendak, 2011). Dzięki przekazowi międzypokoleniowemu członkowie rodziny mają poczucie przynależności do niej, uzyskują poczucie ciągłości, umiejętność łączenia przeszłości z teraźniejszością i przyszłością, poczucie przynależności do wspólnej historii. Dzięki niej możliwe jest korzystanie z zasobów rodzinnych (systemu wartości, tradycji, wzorców pełnienia ról społecznych, sposobów rozwiązywania problemów, reagowania na stres) w okolicznościach nowych lub trudnych. Każda rodzina ma swoją obyczajowość, tradycje, czasami sięgające kilka pokoleń wstecz. Bogactwo poprzednich pokoleń ma swój wkład w budowę następnych. Odróżnia to rodziny od siebie, nadając specyficzny charakter każdej z nich. W procesie przemian życia rodzinnego występuje coraz większe ryzyko utraty znaczenia i wpływu wcześniejszych pokoleń na postawy młodszych. W zależności od typu kultury, proces transmisji wartości może mieć odmienny przebieg, co ukazała w sposób bardzo przejrzysty analiza dokonana przez Margaret Mead (2000) (patrz: tab. 2).

Tabela 2. Typy kultur wg Margaret Mead

Aspekty analizy	TYP POSTFIGURATYWNY	TYP KOFIGURATYWNY	TYP PREFIGURATYWNY
Cechy charakterystyczne	<ul style="list-style-type: none"> –oparty na realizacji oczekiwań starszego pokolenia –istotna rola tradycji – brak zmian lub wolne ich tempo – uwewnętrznienie przez dziecko form kultury –bezwarunkowa identyfikacja –oparty na autorytecie rodziców i dziadków 	<ul style="list-style-type: none"> –ukierunkowanie na teraźniejszość – opierają się na doświadczeniu młodych pokoleń, które nie ma odpowiednika w doświadczeniu starszych pokoleń –pokolenia uczą się od siebie –współwystępują wzorce kulturowe młodszych i starszych pokoleń –stopniowa marginalizacja znaczenia przodków 	<ul style="list-style-type: none"> –młodsze pokolenie przekazuje wiedzę starszym pokoleniom –świat zrozumiały bardziej dla dzieci –proponowane wzory są tymczasowe
Nazwa metaforyczna	kultura nieocenionych przodków	kultura odnalezionych rówieśników	kultura zagadkowych dzieci
Typ społeczeństwa	Spółczesność tradycyjne	Spółczesność nowoczesne	Spółczesność nowoczesne

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: Mead (2000).

W czasach współczesnych mamy często do czynienia z prefiguratywnym typem rodziny, zwłaszcza w kulturach indywidualistycznych. Typ

prefiguratywny można spotkać w kulturze kolektywistycznej (np. w mniejszych miejscowościach niektórych krajów Europy, także w Polsce, jak również w krajach takich jak Indie, gdzie kulturowane są bliskie relacje wielopokoleniowe).

Style pełnienia roli babci i dziadka – przegląd klasyfikacji

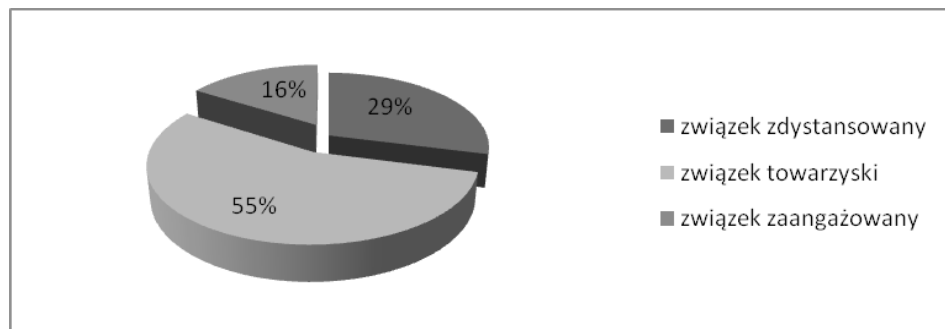
W polskiej literaturze przedmiotu można odnaleźć kilka typologii pełnienia roli babci i dziadka. Klasyczna typologia skonstruowana w rezultacie badań przeprowadzonych przez Cherlina i Furstenberga w latach 80. ubiegłego wieku (Bee, 2004; Brzezińska, 2008) obejmuje trzy rodzaje związków międzypokoleniowych: a) zdystansowany, b) zaangażowany, c) towarzyski (patrz: tab.3).

Tabela 3. Charakterystyka rodzajów relacji dziadków z wnukami wg Andrew J. Cherlina i Franka F. Furstenberga

Związek zdystansowany	Związek towarzyski	Związek zaangażowany
<ul style="list-style-type: none"> –dziadkowie widują wnuki stosunkowo rzadko –mają niewielki wpływ na życie wnuków – oddaleni przez miejsce zamieszkania lub własną decyzję zdystansowania –dominuje chłodny, pełen dystansu stosunek do wnuków –dziadkowie zajęci własnymi sprawami 	<ul style="list-style-type: none"> –dziadkowie budują ciepły, przyjemny związek z wnukami – dziadkowie jednocześnie cieszą się z braku stałych obowiązków związanych z wnukami –dziadkowie poświęcają wnukom dużo czasu – rozpieszczają wnuki – dziadkowie kochają wnuki, nie zastępują rodziców 	<ul style="list-style-type: none"> – dziadkowie spełniają niemal cały czas opiekę nad wnukami – duże zaangażowanie w wychowanie wnuków, niemal zastępują rodziców – często zamieszkują razem z wnukami –dziadkowie mogą tworzyć bliskie więzi mimo braku codziennych obowiązków przy wnukach

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bee (2004)

Autorzy objęli badaniami dziadków i babcie, których pytano o ocenę ich zachowań w relacjach z wnuczętami. Na podstawie analiz wypowiedzi uzyskano trzy typy relacji. Rozkład procentowy ukazał dominację związku towarzyskiego (55%) nad zdystansowanym (29%) i zaangażowanym (16%).

Rys. 1. Rodzaje związków dziadków z wnukami – opracowanie własne na podstawie wyników badań Cherlina i Furstenberga (za Bee, 2004)

Dziadkowie najczęściej oceniali swój związek z wnukami jako towarzyski, co oznacza utrzymywanie kontaktu, ale bez pełnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Zauważono także, że związki towarzyskie tworzyli najczęściej młodszy dziadkowie obu płci. Natomiast dziadkowie po 65. roku życia częściej pozostawali w związkach zdystansowanych, co mogło być spowodowane osłabieniem relacji wskutek pogarszającego się stanu zdrowia, związanego z wiekiem. Na uwagę zasługuje fakt, że badani dziadkowie w większości opisywali związek z wnukami jako ciepły i serdeczny (Bee, 2004). Inni badacze (Bryniewicz, Bulska, 2017; Zaremski, 2013) także analizowali sposoby utrzymywania kontaktu dziadków z wnuczętami, dokonując charakterystyk opisowych w wyniku analiz jakościowych. Tam, gdzie dziadkowie zamieszkują z wnukami, kontakt ma szansę być częstszy i bardziej intensywny poprzez wiele okazji do spotykania się. W innym przypadku mogą to być okolicznościowe wizyty, odwiedziny. Anna Brzezińska (2008) wprowadziła interesujące określenia trzech typów relacji międzypokoleniowych, nawiązujących do klasycznej typologii Cherlina i Furstenberga: a) daleki krewny, b) troskliwy opiekun, c) mądry towarzysz. Wybór konkretnego typu relacji niesie ze sobą korzyści lub straty zarówno dla wnuków, jak i dla dziadków. Jeśli dziadkowie to mało znani, dalecy krewni, korzyści dla wnuków są znikome. Z drugiej strony, odlegli dziadkowie mogą być zagrożeni samotnością, brakiem wsparcia ze strony wnuków w przyszłości. W związku z dziadkami-troskliwymi opiekunami zaspokojone są podstawowe potrzeby dziecka – bliskości, bezpieczeństwa, przynależności. Dla dziadków jest to także okazja do otrzymania wsparcia, akceptacji, bycia autorytetem, czucia się potrzebnym. Jeśli jednak dziadków zdominuje pełnienie tylko tej roli, są oni zagrożeni mniejszą dbałością o swoje zdrowie, zainteresowania i kontakty poza rodziną. Kiedy dziadkowie wchodzą w rolę mądrych towarzyszy, zaspokajają w dziecku potrzebę ciekawości, zabawy, eksperymentowania, co wzmacnia jego aktywność w różnych obszarach. Ten typ relacji wprowadza w życie dziadków równowagę między troską o innych a troską o siebie (por. Brzezińska, 2008).

Inna typologia stylów relacyjnych, także autorstwa Anny Brzezińskiej (2001), obejmuje cztery rodzaje relacji międzypokoleniowych. Według autorki dziadkowie mogą być dla wnuków: a) kotwicą (punktem odniesienia) – scalają wtedy rodzinę, podtrzymują wartości i tradycje, zapewniając jej ciągłość oraz bezpieczny fundament; pomagają formować tożsamość całej rodziny oraz poszczególnych jej członków; b) opiekunem i „ochroniarzem” – stanowią wówczas wsparcie dla rodziców w opiece i wychowaniu dzieci, wspomagają finansowo na miarę swoich możliwości; c) arbitrem i negocjatorem – pomagają zrozumieć i łagodzić konflikty, czasami wchodzą w rolę adwokatów wnuków, trzymając ich stronę w nieporozumieniach z rodzicami;

d) historykiem i archiwistą rodziny– są wtedy źródłem i strażnikami tradycji rodzinnych, utrzymują ciągłość pokoleniową i pomagają zrozumieć znaczenie upływu czasu (por. Brzezińska, 2001).

Kolejna klasyfikacja typów ról międzypokoleniowych powstała na podstawie wyników badań Anny Przygody (2012).

Tabela 4. Typologia stylów pełnienia roli babci i dziadka wg A. Przygody

Nazwa typu	Charakterystyka
Opiekun	Zapewnia towarzystwo, wykonuje tylko to, co jest obowiązkiem, niewiele wymaga, nie stosuje kar, nagradza.
Przyjaciel/ powiernik	Służy radą, wstawia się za wnukiem, wspiera jego wybory, dodaje mocy sprawczej, stosuje wzmocnienia o charakterze niematerialnym, nie stosuje kar.
Cenzor/ nauczyciel	Próbuje zastąpić rodziców, nadmiernie przejmuje rolę wychowawcy, nie angażuje się emocjonalnie w relację, krytykuje sposób zachowania, ubiór, poglądy, decyzje, częściej stosuje kary.
Kumpel	Jest nieświadomy swojej roli wychowawczej, bezkrytyczny wobec wnuka, wyznaczanie zasad i aktywności podejmowanych razem pozostawia wnukowi, odznacza się małą dojrzałością społeczną i emocjonalną, nie stosuje kar. Czasami przekazuje swoją pasję wnukowi.
Historyk/ dokumentalista	Dysponuje wiedzą i dokumentacją związaną z dziejami rodziny, gromadzi pamiątki, fotografie, opowiada o osobach i wydarzeniach rodzinnych, jest inicjatorem spotkań rodzinnych i je dokumentuje.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Przygoda (2012)

Zdaniem autorki wybrane sposoby pełnienia ról są związane z płcią. Role opiekuna oraz cenzora/nauczyciela częściej wybierają babcie niż dziadkowie. Funkcje kumpla i historyka/dokumentalisty częściej charakteryzują dziadków. Typ roli podejmowany w równym stopniu przez babcie i dziadków to przyjaciel/powiernik (patrz: tab. 4).

W innej typologii (Chmielnicki, 1978) wymienia się następujące style „dziadkowania”: a) styl formalny– ograniczenie roli dziadków do minimum wyznaczonego społecznie, ściśle rozgraniczenie roli rodziców i dziadków; b) styl zastępczych rodziców – kiedy dziadkowie pełnią funkcje rodzicielskie i pozostają w bardzo bliskich relacjach z wnuczętami; c) rola krynicy mądrości rodzinnej – przekazywanie tradycji rodzinnych, odwoływanie się do zasad etycznych, wartości obowiązujących w rodzinie; d) postawa rozrywkowa– kiedy relacja jest oparta na zabawie i wzajemnej satysfakcji; e) rola życzliwych Mikołajów – okazjonalne obdarowywanie wnuków prezentami, pieniędzmi, ale rzadki kontakt z nimi (por. Wawrzyniak, 2011).

Analizując przedstawione klasyfikacje typów pełnienia roli babci i dziadka można stwierdzić, że różnią się one między sobą nazwami oraz liczbą rodzajów podejmowania ról. Są jednak bardzo zbliżone do siebie, opisują style bycia babcią i dziadkiem, potwierdzone obserwacjami życia codziennego. Niektóre role częściej są podejmowane przez dziadków, inne przez babcie. Role te zmieniają się wraz z kolejnymi fazami życia rodziny i wiekiem wnucząt. Dla przykładu, dziećmi do 7 roku życia opiekują się najczęściej

babcie, natomiast dorastanie dziecka niesie ze sobą mniejszą potrzebę jej zaangażowania w opiekę nad nim. Wówczas dziadek może przesunąć się na plan pierwszy w towarzyskiej relacji z wnukiem. Pełnienie konkretnej roli zależne jest także od zmian w społeczeństwie – dziadkowie coraz rzadziej ograniczają swoją aktywność jedynie do ról rodzinnych. W porównaniu do wcześniejszych pokoleń, w których byli oni głównie źródłem rodzinnego autorytetu, współczesne bycie babcią lub dziadkiem ma częściej charakter bardziej partnerski i koleżeński (Wawrzyniak, 2011).

Tabela 5. Zestawienie typów związków dziadków z wnukami w różnych klasyfikacjach

Autor, Rok	Brzezińska (2001)	Bee (2004)	Brzezińska (2008)	Chmielnicki (1978)	Przygoda (2012)
Typy związków	<ul style="list-style-type: none"> – Kotwica (punkt odniesienia) – Ochroniarz i opiekun – Arbiter, negocjator – Historyk, archiwista 	<ul style="list-style-type: none"> – związek zdystansowany – związek towarzyski – związek zaangażowany 	<ul style="list-style-type: none"> – dalecy krewni – mądrzy towarzysze – troskliwi opiekunowie 	<ul style="list-style-type: none"> – styl formalny – styl zastępczych rodziców – krynica mądrości rodzinnej – postawa rozrywkowa – rola życzliwych Mikołajów 	<ul style="list-style-type: none"> – opiekun – przyjaciel/powiernik – cenzor/nauczyciel – kumpel – historyk/dokumentalista

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: Brzezińska (2001, 2008), Bee (2004), Chmielnicki (1978), Przygoda (2012)

Zaprezentowane typologie ukazują style i związki międzypokoleniowe z perspektywy babć i dziadków (patrz: tab. 5). Ze względu na fakt, że w relacji interpersonalnej występują przynajmniej dwie strony, interesujące wydaje się dokonanie analizy związków z dziadkami w percepcji wnucząt. Zatem w badaniach własnych podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, jaki obraz babci i dziadka posiadają dzieci pozostające z nimi w relacjach. Analizowano trzy typy relacji: towarzyski, zaangażowany i zdystansowany (za: Bee, 2004). Poszukiwano różnic w ocenie relacji międzypokoleniowych w zależności od płci wnucząt, a także dokonano porównawczej analizy relacji wnucząt w zależności od płci ich dziadków.

Sformułowano dwa problemy badawcze:

1. Czy w zależności od płci wnucząt występują różnice w postrzeganiu stylów pełnienia ról przez babcie oraz dziadków?

2. Czy u wnucząt występują różnice w postrzeganiu stylów pełnienia roli dziadków w zależności od ich płci?

Postawiono następujące hipotezy:

H1A. Styl pełnienia ról przez babcię w percepcji dzieci jest zróżnicowany ze względu na ich płeć

H1B. Styl pełnienia ról przez dziadków w percepcji dzieci jest zróżnicowany ze względu na ich płeć

H2A. Dziewczynki w sposób zróżnicowany postrzegają style pełnienia ról w zależności od płci swoich dziadków.

H2B. Chłopcy w sposób zróżnicowany postrzegają style pełnienia ról w zależności od płci swoich dziadków.

Metoda

Narzędzia badawcze

Narzędzie zastosowane w badaniach to autorski kwestionariusz ankiety w postaci zestawu stwierdzeń, dotyczących trzech stylów pełnienia ról babci i dziadka w relacji z wnucętami. Dzięki temu, że ankieta jest anonimowa, można liczyć na otwartość i szczerłość osób badanych w udzielaniu odpowiedzi (Łobocki, 2006), jednak słabszą jej stroną jest deklaratywność oraz podatność na aprobatę społeczną, czego autorki niniejszego opracowania mają świadomość i dlatego interpretują uzyskane wyniki z dużą ostrożnością. Bazę teoretyczną do opracowania kwestionariusza ankiety stanowiły typologie opisane w literaturze (Bee 2004; Brzezińska 2008). Na podstawie analizy ich charakterystyk określono wyznaczniki poszczególnych stylów i nadano im charakter stwierdzeń ankietowych. Odpowiedzi udzielane były na 5-stopniowej skali Likerta (1 – całkowicie się nie zgadzam; 2 – częściowo się nie zgadzam; 3 – nie mam zdania; 4 – częściowo się zgadzam; 5 – całkowicie się zgadzam). Kwestionariusz był przyjazny dla grupy wiekowej badanych dzieci (klasa trzecia szkoły podstawowej) i zawierał łącznie tylko 21 stwierdzeń, po 7 dla każdego rodzaju relacji. Maksymalna liczba punktów mogła wynieść 35 w ocenie każdego typu związku badanych dzieci z ich dziadkami. Każde dziecko wypełniało osobno kwestionariusz oceny relacji z babcią, osobno – z dziadkiem. Stwierdzenia dla stylu zdystansowanego brzmiały: *rzadko widuję się z moją babcią/dziadkiem; mało znam moją babcię/dziadka; moja babcia/dziadek ma mały wpływ na moje życie*. Styl towarzyski opisywały stwierdzenia: *poznaję z babcią/dziadkiem wiele interesujących rzeczy; babcia/dziadek mnie rozpieszcza*. Styl zaangażowany zawierał się w stwierdzeniach: *babcia/dziadek rezygnuje ze swoich zajęć, by się mną opiekować; czasami babcia/dziadek zastępuje moich rodziców*.

Osoby badane

Badania przeprowadzono w maju 2017 roku. Wzięto w nich udział 30 dzieci z klasy trzeciej szkoły podstawowej, w tym 15 dziewczynek i 15 chłopców. Dzieci zostały wybrane losowo. Autorki mają świadomość konsekwencji badań z niewielką liczebnością grup. Uzyskane wyniki stanowią raczej empiryczną ilustrację diskutowanego zagadnienia. W kolejnych etapach projektu planowany jest udział większej liczby badanych. Problematyka relacji dziadków z wnuczętami nie jest podejmowana w badaniach zbyt często, a posiada wartość ze względu na zmieniający się charakter funkcjonowania rodziny we współczesnym świecie, dlatego zdecydowano się na analizę i publikację otrzymanych wyników. Udział dzieci w badaniach był dobrowolny, a ankiety anonimowe. Przed rozpoczęciem badań uzyskano zgody dyrekcji szkół, nauczycieli, rodziców oraz dzieci. Badania prowadzono w dwóch 20-minutowych sesjach, indywidualnie z każdym dzieckiem.

Wyniki

Analiza statystyczna wyników badań własnych została przeprowadzona za pomocą programu PS IMAGO 2.0 IBM SPSS 24. Ze względu na małą liczebność grup, do zbadania różnic w percepcji dziadków przez badane dzieci wykorzystano testy nieparametryczne: test U Manna-Whitneya (dla grup niezależnych) oraz test Wilcoxona (dla grup zależnych). Za wyjściowy przyjęto poziom istotności różnic $p < 0,05$. Analiz dokonywano w następujących kierunkach:

1) w celu weryfikacji hipotezy pierwszej: a) porównanie stylów pełnienia roli babci w percepcji badanych dziewczynek i chłopców; b) porównanie stylów pełnienia roli dziadka w percepcji badanych dziewczynek i chłopców;

2) w celu weryfikacji hipotezy drugiej: a) porównanie stylów roli babci i dziadka w grupie dziewczynek; b) porównanie stylów roli babci i dziadka w grupie chłopców.

Różnice w postrzeganiu przez dziewczynki i chłopców stylów pełnienia ról przez babcie oraz dziadków

Z danych zestawionych pod kątem porównania postrzegania stylów pełnienia roli babci (tab. 6) wynika, iż między badanymi dziewczynkami i chłopcami z klasy trzeciej szkoły podstawowej nie wystąpiły istotne różnice w postrzeganiu ich związków z babciami. Można jednak zauważyć, że najwyższa średnia wśród dziewczynek wystąpiła w relacji towarzyskiej z babcią ($M=27,73$) nieco niższa była ona w związku zaangażowanym ($M=22,20$), a najniższa – w zdystansowanym ($M=14,53$). Warto zwrócić

uwagę, że wyniki w taki sam sposób rozkładają się w przypadku badanych chłopców.

Tabela 6. Różnice między dziewczynkami i chłopcami w postrzeganiu stylów pełnienia roli babci (test U Manna-Whitneya)

Styl pełnienia roli babci	Grupa				U	Z	p
	Dziewczynki		Chłopcy				
	M	SD	M	SD			
zdystansowany	14,53	4,749	13,07	4,399	92,5	-0,832	0,406
zaangażowany	22,20	5,240	23,80	5,414	99,00	-0,563	0,573
towarzyski	27,73	4,334	26,13	4,121	84	-1,190	0,234

Źródło: badania własne

Tabela 7. Różnice między dziewczynkami i chłopcami w postrzeganiu stylów pełnienia roli dziadka (test U Manna-Whitneya)

Styl pełnienia roli dziadka	Grupa				U	Z	p
	Dziewczynki		Chłopcy				
	M	SD	M	SD			
zdystansowany	15,37	4,688	14,87	4,897	91,500	-0,875	0,381
zaangażowany	20,53	3,907	18,47	4,688	80,000	-1,353	0,176
towarzyski	25,87	4,853	21,40	5,040	58,000	-2,265	0,023*

Źródło: badania własne

Porównując dane z badań pod kątem różnic między dziewczynkami i chłopcami w postrzeganiu stylów pełnienia roli dziadka, można zauważyć, że kolejność związków wg średniej układała się analogicznie jak w percepcji typów relacji z babcią: towarzyski, zaangażowany i zdystansowany (tab. 7). Wystąpiła różnica istotna statystycznie w związku towarzyskim z dziadkiem ($p < 0,05$). Postrzeganie związku towarzyskiego z dziadkiem u chłopców i dziewczynek było zatem zróżnicowane ze względu na płeć badanych wnucząt. Zarówno w związku zdystansowanym, jak i zaangażowanym oraz towarzyskim, średnia dziewcząt była wyższa niż chłopców, choć uzyskane różnice nie były istotne statystycznie.

Różnice w postrzeganiu stylów pełnienia ról babci i dziadka u dziewczynek oraz u chłopców

Tabela 8. Różnice w postrzeganiu stylów pełnienia roli babci i dziadka u dziewczynek (test Wilcoxon)

Styl relacji z wnuczką		M	SD	Z	p
zaangażowany	Babcia	22,20	5,240	-0,818	0,414
	Dziadek	20,53	3,907		
towarzyski	Babcia	27,73	4,334	-1,061	0,289
	Dziadek	25,87	4,853		
zdystansowany	Babcia	14,53	4,749	-0,637	0,637
	Dziadek	15,87	4,688		

Źródło: badania własne

Tabela 8 przedstawia zestawienie każdego ze stylów babci i dziadka w oczach dziewczynek. W badanej grupie dziewczynek w porównaniach nie wystąpiły różnice istotne statystycznie. Średnie układają style w kolejności: towarzyski, zaangażowany, zdystansowany. Między każdym ze stylów powstały niewielkie różnice średnich, przy czym warto zauważyć, że w porównaniach stylu towarzyskiego i zaangażowanego są one wyższe w percepcji relacji wnuczki z babcią, a niższe w ocenie związku z dziadkiem. Najmniejsza różnica w średniej między oceną stylu babci i dziadka przez badane dziewczynki ujawniła się w postrzeganiu stylu zdystansowanego.

Tabela 9. Różnice w postrzeganiu stylów pełnienia roli babci i dziadka u chłopców (test Wilcoxon)

Styl relacji z wnukiem		M	SD	Z	p
zaangażowany	Babcia	23,00	5,414	-2,910	0,004**
	Dziadek	19,50	4,688		
towarzyski	Babcia	26,93	4,121	-3,166	0,002**
	Dziadek	23,63	5,040		
zdystansowany	Babcia	13,80	4,399	-1,015	0,310
	Dziadek	15,37	4,897		

Źródło: badania własne

Porównanie postrzegania stylów pełnienia ról babci i dziadka u chłopców (tab. 9) wskazuje na obecność dwóch różnic istotnych statystycznie. Średnie informują o większej intensywności związku zaangażowanego oraz towarzyskiego między wnukami a babcią w porównaniu z relacją między wnukami a dziadkami. Podobna różnica wystąpiła w porównaniu stylu towarzyskiego babć i dziadków z wnukami. Styl zdystansowany natomiast posiada większą wartość średniej dla dziadka w porównaniu z babcią, jednak różnica ta nie jest istotna statystycznie.

Dyskusja wyników

Rezultaty badań własnych, mimo niewielkiej liczebności badanych grup, zarysowują tendencje w ocenach relacji dziadków z wnuczętami dokonywanych przez badanych trzecioklasistów obu płci. Pozwalają też na dokonanie próby odniesienia uzyskanych informacji do wcześniejszych ustaleń, otrzymanych w badaniach nad problematyką relacji międzypokoleniowych z udziałem drugiej strony związku. Optymistyczną obserwacją z badań jest fakt, że obraz relacji dziadków z badanymi wnuczętami z klas trzecich szkoły podstawowej przedstawia się pozytywnie, mimo dominującego współcześnie modelu rodziny nuklearnej, w którym relacje ograniczone są do dwóch wspólnie zamieszkujących pokoleń, rodziców i dzieci (por. Kryczka, 1997; Kwak, 2005; Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa, 2002).

Dokonane porównania wyników grup niezależnych, tj. chłopców i dziewczynek, nie ujawniły istotnych różnic między nimi w spostrzeganiu związków z babciami. Hipoteza, zakładająca występowanie różnic w postrzeganiu przez dziewczynki i chłopców stylów pełnienia ról przez ich babcię (H1A), została zatem odrzucona. Na uwagę zasługuje fakt, że w obrazie relacji z babciami dominował styl towarzyski u wnucząt obu badanych płci. Zarówno badane dziewczynki, jak i chłopcy wybrali średnio najwięcej zdecydowanie pozytywnych stwierdzeń dotyczących towarzyskiej relacji z własną babcią. Jest to zgodne z ustaleniami innych badaczy, uwzględniających zmienność charakteru związku dziadków z wnuczętami wraz z wiekiem (por. Wawrzyniak, 2011). Hipoteza, zakładająca występowanie różnic w postrzeganiu przez dziewczynki i chłopców stylów pełnienia ról przez swoich dziadków (H1B), została potwierdzona częściowo. Między badanymi dziewczynkami i chłopcami wystąpiła istotna statystycznie różnica, dotycząca więzi z dziadkiem o charakterze towarzyskim. Średnia uzyskana przez dziewczynki w tym porównaniu była wyższa niż średnia otrzymana przez chłopców. Jednocześnie średnia ta była w tej grupie najwyższa w ocenie tego typu związku (towarzyskiego) w porównaniu z oceną relacji zaangażowanej i zdystansowanej. Może to oznaczać docenianie przez dziewczynki towarzyskiej relacji z dziadkiem w silniejszym stopniu w porównaniu z chłopcami, którzy jednak nie oceniają wyżej takiej relacji z babciami, a więc zależność ta nie ma charakteru krzyżowego. Niższe średnie wyników chłopców w dokonywanych ocenach mogą wynikać z trudności w werbalnej ocenie emocjonalnych relacji interpersonalnych, a także z tendencji do mniej radykalnych osądów w porównaniu z dziewczynkami. Być może z tego powodu decydowali się oni na bardziej wyważone wybory punktowe na skali Likerta, co skutkowało minimalnie niższą punktacją, jednak o różnicach statystycznie nieistotnych. Warto podkreślić, że w ocenach relacji z dziadkami i babciami przez badane dzieci kolejność stylów międzypokoleniowych

(wyznaczona wysokością średnich ocen) była jednakowa u chłopców i dziewczynek. Najwyższe średnie zarówno w ocenie relacji z babcią, jak i z dziadkiem, dotyczyły stylu towarzyskiego, następnie zaangażowanego, a na końcu zdystansowanego. Oznacza to, że w oczach badanych wnucząt rzadko występowały chłodne relacje z dziadkami i babciami, co jest obserwacją optymistyczną i potwierdzoną opiniami drugiej strony, czyli dziadków w innych badaniach (por. Bee, 2004; także: Dyczewski, 2003; Straś-Romanowska, 2001; Wawrzyniak, 2011).

Podobne tendencje w ocenach wystąpiły przy porównywaniu relacji wnucząt między babciami i dziadkami. Hipoteza, zakładająca występowanie różnic w postrzeganiu stylów pełnienia ról babci i dziadka przez dziewczynki (H2A), została odrzucona ze względu na brak różnic istotnych statystycznie w dokonywanych porównaniach. Na uwagę zasługuje fakt, że w porównaniach roli babci i dziadka dokonywanych przez dziewczynki ujawniły się wyższe oceny babć za ich styl towarzyski i zaangażowany, a także niższe za ich styl zdystansowany. Może to oznaczać, iż badane trzecioklasistki nadal potrzebują, dostrzegają i doceniają większe zaangażowanie babć w porównaniu z dziadkami w relacje z nimi (por. Majchrzak-Mikuła, Saran, 2006; Szlendak, 2011; Wawrzyniak, 2011). Hipoteza, w której oczekiwano wystąpienia różnic w postrzeganiu stylów pełnienia ról babci i dziadka przez chłopców (H2B), została częściowo potwierdzona. Badani chłopcy w sposób bardziej zróżnicowany niż dziewczynki oceniali swoje relacje z babciami oraz dziadkami. Różnice, dotyczące porównania stylu towarzyskiego w relacji babci z wnukiem oraz dziadka z wnukiem okazały się istotne statystycznie. Podobna sytuacja wystąpiła w odniesieniu do stylu zaangażowanego. Interesujące wydaje się spostrzeżenie, że w ocenie obu stylów w oczach chłopców to babcie były bardziej zaangażowane i bardziej towarzyskie w porównaniu z dziadkami. Może to oznaczać słabszy kontakt z dziadkami w ocenie chłopców, ale tylko w sytuacji, gdy porównanie przebiega z babciami. Zarówno babcie, jak i dziadkowie byli jednak odbierani przez chłopców jako zaangażowani towarzysze w większym stopniu niż zdystansowani krewni (por. Brzezińska, 2001). Z przeprowadzonych analiz wynika, że dziadkowie i wnukowie są sobie potrzebni nawzajem, co jest zgodne z wcześniejszymi ustaleniami, występującymi w literaturze przedmiotu (por. Brzezińska, 2001; Cęcelek, 2005).

Dyskusja wyników badań własnych z rezultatami badań Cherlina i Furstenberga (por. Wprowadzenie w niniejszym opracowaniu) wskazuje na niewielkie, ale interesujące zróżnicowanie w ocenie typów relacji międzypokoleniowych dokonywanych przez dziadków w porównaniu z wnuczętami. Rezultaty uzyskane w badaniach Cherlina i Furstenberga (Bee, 2004), dotyczących oceny stylów relacyjnych dokonywanej przez dziadków

(*grandparents*), sugerują większy krytycyzm dorosłych w opisie swojej relacji z wnukiem/wnuczką. Mimo iż najczęściej wskazywanym przez nich stylem relacji z wnukiem był związek towarzyski, jednak na drugiej pozycji znalazł się związek zdystansowany. Badania własne, w których ocena dokonywana była przez wnuczęta, nie potwierdziły jednak tej kolejności. Badane wnuczęta (zarówno dziewczynki, jak i chłopcy) oceniali swoje relacje z dziadkami i babciami głównie jako towarzyskie i zaangażowane, w mniejszym stopniu zdystansowane. Warto byłoby dokonać głębszej analizy tego zjawiska, także z perspektywy zmian kulturowych (badania Cherlinga i Furstenberga pochodzą z lat 80.), gdy zaangażowanie dziadków w relacje z wnukami mogło być inne niż w czasach obecnych). Dyskusja wyników w kontekście metodologicznym jest tutaj utrudniona. Ze względu na skromne opisy procedury realizacji badań przez autorów nie ma możliwości odniesienia się do wielu zmiennych ubocznych, których rola mogła mieć wpływ na kształt cytowanych rezultatów. Inne prezentowane w literaturze klasyfikacje stylów relacji międzypokoleniowych nie są poparte wynikami badań, co może stanowić okoliczność zachęcającą do podejmowania naukowych eksploracji w tym zakresie. Taką próbę poczyniono w niniejszym opracowaniu.

Zrealizowane badania nie są jednak pozbawione ograniczeń, których autorki mają świadomość. Pierwszym z nich jest niewielka liczebność badanych grup. Drugim ograniczeniem jest technika badań. Mimo wielu zalet ankiety, niesie ona ze sobą ryzyko powierzchowności stwierdzeń, deklarytywności (często różniącej się od realnego obrazu), a także subiektywizmu i wpływu podatności na aprobatę społeczną na wysokość uzyskiwanych wyników. W kolejnych etapach prac badawczych planowane jest psychometryczne opracowanie kwestionariusza ankiety na podstawie statystycznego pomiaru wskaźnika trafności poszczególnych stwierdzeń (alfa Cronbacha), a następnie zastosowanie go w większej grupie badanych. Skonstruowanie nowego narzędzia do pomiaru relacji międzypokoleniowych mogłoby wzbogacić praktykę psychologiczno-pedagogiczną o wartościowy instrument w wielu badaniach z zakresu problematyki rodziny. W procesie diagnozy relacyjnej można byłoby dokonywać z jego wykorzystaniem porównań percepcyjnych samych związków dziadków z wnukami z dwóch perspektyw, w oczach dzieci oraz samych dziadków (tzw. diagnoza 180 stopni).

Z przeprowadzonych badań płynie kilka praktycznych implikacji. Pierwsza z nich wynika z faktu, że badane dzieci pozytywnie oceniały babcię i dziadków pod względem więzi z nimi. W procesie rozwoju społecznego warto zachęcać do podtrzymywania relacji międzypokoleniowych i uwzględniać je w relacjach społecznych dzieci w różnym wieku. Uzyskane rezultaty ujawniają, że między wnukami a dziadkami dominowały związki towarzyskie oraz zaangażowane. Może to stanowić punkt wyjścia do poszukiwania

obszarów wzajemnego rozwoju dziadków i wnucząt w aktualnych typach związków. Oprócz potrzeby empirycznej weryfikacji zaprezentowanych klasyfikacji rodzajów relacji międzypokoleniowych (z których jedna została poddana eksploracji w badaniach własnych), można także potraktować je jako inspirację w kierunku poszerzania repertuaru relacji babć i dziadków z wnukami w praktyce codziennego życia.

Bibliografia

- Adamski, F. (2002). *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bee, H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i Sk-a.
- Brańciel, J., Badora, S. (red.) (2005). *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie opieki społecznej*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Bryniewicz, W., Bulsa, M. (2017) Młodzież wobec starości i starzenia. *Hygeia Public Health*, 52(3), 203–208.
- Brzezińska, A. (2001). Niezbędność dziadków. *Charaktery*, 5 (52), 27–29.
- Brzezińska, A. (2008). *Psychologiczne portrety człowieka: praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Cęcelek, G. (2005). Rodzina – jej przemiany oraz zagrożenia i problemy wychowawcze. *Mazowieckie Studium Humanistyczne*, 11/12, 239–249.
- Chmielnicki, N. (1978). Dziadkowie, babcie i wnuki, *Problemy Rodziny*, 1 99
- Dyczewski, L. (2003). *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Straś-Romanowska, M. (2001). Późna dorosłość. Wiek starzenia się. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.) *Psychologia rozwoju człowieka*. T. 2. *Charakterystyka okresów życia człowieka* (s. 263–293). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (wydanie II).
- Izdebska, J. (2000). *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*. Białystok: Trans Humana.
- Janicka, I., Liberska H. (red.) (2014). *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kornas-Biela, D. (2001). *Oblicza ojcostwa*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Korzeniowska, W., Szuścik, U. (2006). *Rodzina. Hhystoria i współczesność. Studium monograficzne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kosior, M. (2007). Kontakty międzypokoleniowe a postrzeganie seniorów przez ludzi młodych. W: B. Bugajska (red). *Życie w starości* (s. 247–260). Szczecin: Wydawnictwo ZAPOL.
- Kotlarska-Michalska, A. (2000). Starość w aspekcie socjologicznym. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 12(1), 147–159.
- Krupa, B. (2012). Starość w percepcji młodzieży – perspektywa pedagogiczna. *Nowiny Lekarskie*, 81(1), 36–43.
- Kryczka, P. (red) (1997). *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.

- Kwak, A. (2005). *Rodzina w dobie przemian: małżeństwo i kohabitacja*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Łobocki, M. (2006). *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Majchrzyk-Mikuła, J., Saran, J. (2006). *Rodzina i jej wartości w wielokulturowym społeczeństwie Europy*. Ryki: Wyższa Szkoła Umiejętności Pedagogicznych i Zarządzania.
- Mead, M. (2000). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Przetacznik-Gierowska, M., Tyszkowa, M. (2002). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Przygoda, A. (2012). Dziadkowie w procesie socjalizacji wnuków. *Pedagogika Rodziny*, (4), 41–48.
- Rostowska, T. (red.) (2009). *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*. Warszawa: Difin.
- Rudnik, A. (2016). Wymiary starości i cechy ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży. W: M. Halicka, J. Halicki, J. Borowik (red.), *Pogranicze. Studia Społeczne. Niepełnosprawność i starość* T. XXVIII, 201–219.
- Strelau, J. (2003). *Psychologia – podręcznik akademicki*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Szacka, B. (2003). *Wprowadzenie do socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Szlendak, T. (2011). *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Trempała, J., Zając-Lamparska, L. (2007). Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe. *Przegląd Psychologiczny*, 50, 4, 447–462.
- Wawrzyniak, J. (2011). Opiekuńczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie. *Pedagogika Rodziny*, 1(2), 95–103.